

Контекст

Тетяна Третьяченко

УКРАЇНСЬКІ КОРЕСПОНДЕНТИ АДОЛЬФА ПАТЕРИ

У повідомленні йдеться про маловивчені документальні архівні джерела, що стосуються громадських і літературних взаємин між слов'янськими культурами у II половині XIX ст., між Чехією та Україною зокрема, про помітну роль у цьому процесі А. Патери.

Ключові слова: міжслов'янські взаємини, "Mater Verborum", автографи, листування, книгообмін.

Татьяна Третьяченко. Украинские корреспонденты Адольфа Патеры

В сообщении рассматриваются малоизученные документальные архивные источники, касающиеся общественных и литературных связей между славянскими культурами II половины XIX в., в частности между Чехией и Украиной, о существенной роли в этом процессе А. Патеры.

Ключевые слова: межславянские связи, "Mater Verborum", автографи, переписка, книгообмен.

Нещодавно наукова громадськість ушанувала пам'ять видатного діяча у слов'янському світі, одного з активних подвижників міжслов'янських взаємин у XIX ст. Адольфа Патери (1836–1912) з нагоди його 175-літнього ювілею. Цього ж року минає 100 літ від дня його смерті.

Відомості про життя та наукову діяльність А. Патери знаходимо в "Енциклопедичному словнику" Ф. Брокгауза та І. Єфрона 1898 р. (Т. XXIII). Стаття належала М. Сумцову, її повторює Вікіпедія. Адольф Патера був видатним чеським філологом, завідувачем бібліотеки Королівського Чеського музею. Докладно його численні дослідницькі праці зафіксовані в "Bibliographische Übersicht über die Slavische philology 1876–1891 verfasst von Dr. Franz Pastrnek. Berlin, 1892". А. Патера займався дослідженням і виданням літературних чеських старожитностей. Серед них "Hradecký rukopis" (вид. 1881 р.), "Svatovitsky rukopis" (вид. 1886 р.) (обидва видання, до речі, знаходимо в бібліотеці Івана Франка, №№1487, 1486), "Piseň staročeská za XIII stoletia do swáta stvožennie" (1878), низка праць про старочеські псалтирі, про різні віршовані легенди. Утім найвідоміше його дослідження – "Česke glossy v Mater Verborum". Praha, 1877 (російське видання "Чешские глоссы в Mater Verborum". Разбор А. Патеры и дополнительные замечания И.И. Срезневского. СПб, 1878). І. Срезневський підтримав висновки А. Патери, думки якого в наш час залишаються актуальними [див., зокрема: 3].

"Mater Verborum" – середньовічний енциклопедичний словник IX ст., створений у Швейцарії і написаний латиною. У ньому Вацлав Ганка 1827 р. знайшов чеські глоси (тлумачні записи старочеською мовою щодо основного тексту на полях рукопису чи між рядками). Рукопис був переданий бібліотеці чеського Національного музею (тоді Vlastenecké museum u Šehach) 1818 р. (великий товстий фоліант у старій оправі з дубових дошок, покритих білою шкірою). Головна цінність його – наявність близько тисячі чеських глос як свідчень про старочеську мову. А. Патера 1878 р. здійснив палеографічне дослідження цих глос. Він переконався, що більшість чеських глос сфабриковано з латинських,

при скрупульозному розгляді помітні сліди підчисток, різні відтінки старого й нового чорнила, в одній глосі букви належать до різних періодів. Патера визнав підробленими 848 глос, а 339 цілком відповідними давньочеській мові. Ста підроблених глос не було ні в давніх творах, ні в сучасній чеській мові, окрім “Краледворського” та “Зеленогорського” рукописів, які також визнані підробками. Висновки А. Патери зачепили багатьох чеських патріотів. Типовим прикладом, скажімо, була реакція Я. Головацького. У листі до А. Патери від 5 червня 1879 р. він зауважив: “С большим любопытством я читал Вашу статью о словаре “Mater Verborum”. Последовало неприятное разочарование! И Вы, вероятно, писали статью скрепя сердце, но что делать. Maxima amica veritas! И патриотизм имеет свои границы, нельзя неправды оправдать”¹.

Заходами Чехословацько-радянського інституту при тамтешній Національній академії наук до відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України 1955 р. було передано у фотокопіях чималу добірку архівних документів з Літературного архіву при Національному музеї у Празі (з 1854 по 1919 рр. він мав назву “Museum Království Českého”, з 1846 р. у ньому виокремився архів). Серед переданих матеріалів чималу частину становлять копії листів до Адольфа Патери – від О. Потебні, П. Куліша, М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Білозерського, Н. Білозерської, Я. Головацького, Б. Дідицького. Ці архівні матеріали, майже не досліджені і не друковані, мають бути поставлені в контекст українсько-чеських літературних взаємин і певною мірою доповнити докладну працю М. Гонтара “Українсько-чеські літературні зв’язки в XIX ст.” (1956) і новішу М. Мольнара, В. Шевчука “Українсько-чехословацькі літературні зв’язки другої половини XIX ст.” (1987).

У листах до чеського вченого насамперед переконливо вимальовується образ Олександра Потебні (1835–1891), одного з найвидатніших мовознавців й учених-славістів світового рівня, ровесника А. Патери. Ці листи були вивчені в автографах і опубліковані чеським дослідником О. Лешкою [див.: 2]. При цьому він уточнював, що 12 відомих листів О. Потебні становлять лише частину листування з А. Патерою; зв’язки між ними підтримувались і в період 1867–1886 рр. Послання О. Потебні від 11 грудня 1886 р. – це фактично коротка, але змістовна його автобіографія. Її просив надіслати в Чехію саме А. Патера у зв’язку з обранням Потебні членом-кореспондентом “Королевського чеського ученого товариства”. “Любезный друг, – писав Олександр Опанасович 21 січня 1887 р., – примите сами мою искреннюю благодарность за Ваше участие в избрании меня в члены чешского ученого общества” [2, 58]. З А. Патерою О. Потебня був гранично відвертий – чи йшлося про наукові проблеми, чи суспільне життя, чи якісь житейські справи. Неодмінним звертанням “Добрейший Адольф Осипович!” починався кожен лист Потебні до свого однодумця.

Пантелеймон Куліш у 1860-х рр., навідуючись до Європи й мешкаючи там, мав особисті й епістолярні контакти із чеським ученим. Зокрема, 6 липня 1869 р. він писав: “Милостивый государь Адольф Осипович! Душевно благодарю за добрую ко мне расположенность<...>. Я получил книгу, оставленную в Музее и газету “Narodovi Listy”, теперь жду только книги, выписанной при Вашем посредстве из Лондона. Считаю нужным сообщить Вам для передачи книги продавцу мой нынешний адрес: Vorstadt Wieden, Unsere Allee-Gasse, N 9, Für 5. Я буду очень рад, если Вы доставите мне случай отплатить Вам какою-нибудь услугою за всю Вашу обязательную любезность” (ІЛ. – Ф. 18. – №198). В іншому листі від 9 липня 1869 р. П. Куліш повідомляє: “Из двух изданий

¹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (далі ІЛ). – Ф. 104. – № 1032. Номер фонду та номер одиниці зберігання зазначаємо в тексті.

“Библии”, переведенной Бенишем, я избираю то, которое содержит один английский текст без еврейского оригинала <...> книга все-таки мне нужна (ІЛ. – Ф. 18. – №199).

Серед паперів А. Патери, надісланих із Чехословаччини, знаходяться й біографії П. Куліша та М. Костомарова, які, напевне, призначалися для празького біографічного довідника.

Постачання як наукової літератури, так і белетристики в усі куточки Європи було чи не найпопулярнішою місією Королівського Чеського музею, і тісно причетним до цієї справи був завідувач бібліотеки музею А. Патера. Виконувалась вона на тлі ділових, наукових, часто-густо й особистих контактів. Промовистий у цьому зв'язку лист М. Драгоманова із Женеві від 24 березня 1884 р.: “Многоуважаемый господин Патера! Позвольте мне напомнить Вам о себе и вместе с тем обратиться к Вам с покорнейшею просьбою.

Один мой знакомый, обладающий стихотворными способностями и уже переводивший несколько вещей из чешского, хотел бы перевести на русский язык Колларжа “Žižkova smrt”. Он уже обращался в один книжный магазин в Праге, но не мог до сих пор добыть оригинала. Вы бы много обязали, как меня, так и знакомого моего и сделали бы доброе дело для всей литературной республики, если бы помогли в этом деле, – купивши, или приславши на мое имя на время экземпляр упомянутой книги. Конечно, издержки мы возвратим Вам немедленно.

Искренне уважающий Вас М. Драгоманов” (ІЛ. – Ф. 26. – №364). Автором згаданої книжки був чеський письменник і перекладач Йозеф Іржі Коларж (1812–1896).

Наприкінці 1860-х рр. перебував у Празі в товаристві А. Патери і Микола Костомаров. Припускаємо це на підставі листів письменниці Надії Білозерської до А. Патери, у яких вона дякувала за гостювання 1869 р. в Чехії, у “Вашому “Hotell de Russie”. Тоді ж вона просить: “Если увидите Костомарова, скажите, что я жду от него письма, потом скажите, что буду ждать его и, наконец, что письмо его относительно книг его для Музея Вашего сама отдала Свириденко, если книги в Музей не получены еще, то не напишет ли он несколько слов снова...” (ІЛ. – Ф. 119. – №444). Існує й один рекомендаційний лист М. Костомарова до А. Патери: “Многоуважаемый пан Патера, позвольте Вам представить моего доброго знакомого Федора Гавриловича Лебединцева <...> почтите его радушным Вашим приемом и окажите ему содействие к приобретению знакомства с Вашею Прагою. Глубокоуважающий Вас и душевно преданный Ник. Костомаров.

31 мая 1873. Сп-б” (ІЛ. – Ф. 119. – №428).

Що ж до Н. Білозерської, то найкраще характеризує себе вона сама в одному з трьох листів: “Досадно, что не исполнила до сих пор своего обещания послать Вам некоторые русские книги, но, что делать, судьба загнала в деревню – выберусь из нея, не забуду своего обещания – русские должны быть всегда благодарны за то, как Вы их любите, и они Вам платят тем же <...> А в деревне, лучше всего на свете катается теперь в санках с гор, празднуя масленицу – мы также ездим каждый день кататься с сестрой Ольгой верст за десять на тройке, едим ливанцы, при чем я вспоминаю ливанцы пани Тумовой...” (ІЛ. – Ф. 119. – №443). Утім найщиріші вітання пані Тумовій надсилали майже всі – від О. Потебні до Н. Білозерської.

Іван Іванович Білозерський (1842–1921) належав до відомого в історії української літератури роду Білозерських. Його мати Олена Миколаївна Забіла, рідна сестра поета Віктора Забіли, була дружиною Івана Даниловича Білозерського, свого часу депутата чернігівських дворянських зборів,

двоюридного брата Олександри Михайлівни Білозерської (Ганни Барвінок, дружини П. Куліша). Після смерті чоловіка Олена Миколаївна виходить заміж за Миколу Даниловича Білозерського, поміщика та колекціонера. Він згадується, зокрема, у листі І. Білозерського до І. Каманіна від 16 травня 1903 р.: “Скоро вышлю все то, что писано рукою П[антелеймона] А[лександровича] или переписано из его рукописей. У меня есть его дневник, переписанный писарем моего дяди Николая Даниловича Белозерского. Я думаю, что не существует другого экземпляра этого дневника” (ІЛ. – Ф. 27. – №6). В іншому листі до Каманіна (від 18 грудня 1904 р.) Білозерський запитував: “Знаете ли Вы что-нибудь о Николае Мих[айловиче] Белозерском, брате Алекс[андры] М[ихайловны], с которым она не была в приятельских отношениях и которого не любил П[антелеймон] А[лександрович]. А Н[иколай] М[ихайлович] как собиратель этнографии, археолог и фольклорист очень почтенная личность. Его знание народа и понимание народного жития по моему было глубже, чем у П[антелеймона] А[лександровича], он оставил громадный запас материалов, несколько пудов записок, копий, списков, песен, преданий, легенд, словарь южно-черниговского говора etc.” (ІЛ. – Ф. 27. – №15).

Утім до всіх своїх широкознаних родичів І. Білозерський ставився шанобливо. Ганні Барвінок він надсилає писане каліграфічним почерком запрошення: “Председатель Борзенского литературно-художественного кружка, 23 февраля 1909 года, г. Борзна, №4. Ея высокоородию А.М. Кулиш. Милостивая государыня Александра Михайловна, Борзенский Литературно-Художественный кружок покорнейше просит Вас не отказать принять на себя звание члена (почетного или соребнователя) сего кружка и пожелание согласно устава всячески содействовать его назначению, единовременно с сим посылает устав Кружка, в получении коего прошу меня уведомить. Примите уверение в совершенном к Вам почтении и преданности. Ив. Белозерский” (ІЛ. – Ф. 19. – №1042). Підпис скріплений круглою печаткою, у центрі її зображена ліра в обрамленні з лаврових гілочок. У листі до І. Каманіна від 17 березня 1909 р. І. Білозерський не ховав свого пієтету до П. Куліша, дякував за видання першого тому його творів і додавав: “Ваш значительный и почтенный труд появляется как раз вовремя и, кроме библиографической и литературной ценности не останется, без всякого сомнения, только литературной валютой. Кулиш затронул самые чувствительные нервы югорусского организма и оперировал в истории и поэзии со смелостью недюженного хирурга. Даже в раздражении и из мести сказанная правда все-таки остается правдой. Кулиш есть эпоха в истории развития югорусской идеи и украинского сознания” (ІЛ. – Ф. 27. – №18).

І. Білозерський здобув вищу освіту на юридичних факультетах спочатку Харківського, а потім Київського університетів; не без впливу професора Харківського університету А. Метлинського й пізніше членів київської “Громади” В. Антоновича, П. Житецького він прагнув розширити освітні горизонти. Пошуки своєї справи спонукали його до закордонних поїздок (1862 р. – Галичина; 1864–1866 рр. – Італія). 1867–1868 рр. були віддані Чехії. І. Білозерський пише 3 листопада 1867 р. листа А. Патері з Борзни: “С величайшою признательностью и благодарностью принимаю я Ваше обязательное предложение заниматься вместе с Вами Славянщиной и спешу им воспользоваться: послезавтра я выезжаю отсюда в Прагу; в Чернигове пробуду несколько дней, равно, как в Варшаве и Берлине, следовательно буду в Праге недели через три. Я приеду к Вам в Прагу вместе с предводителем дворянства нашего уезда, г-ом Имшенецким, который желает посоветоваться с д-ром Гамерником и познакомится с чехами.

На предстоящую поездку вместе с Вами в Киев и по монастырским библиотекам я рассчитываю как на величайшее удовольствие.

У нас на Юге России, и Вы и всякий чех будут встречены, как лучшие и почетнейшие гости, как самые интеллигентные славянские братья. Речи г-на Ригера читаются здесь с великим сочувствием и признательностью и всякий соотчич Вашего великого оратора будет окружен у нас полным уважением и братским дружеством. Наша железная дорога будет готова ровно через год, в ноябре 1868 года, и все лучшие люди ожидают с нетерпением того времени, когда мы будем иметь возможность иметь с Прагой прямое сообщение.

Ожидаю с нетерпением свидания с Вами в Золотой Праге, остаюсь Вам покорный слуга Ив. Белозерский” (ІЛ. – Ф. 119. – №434).

Далі ще кілька промовистих цитат. 21 травня 1867р.: “Почтенному господину Ранку свидетельствую мое искреннее уважение и кланяюсь от души гг. Дурдикам. Профессор Цехановский из Киева будет скоро в Праге и передаст для Музея “Основу” за 2 года” (ІЛ. – Ф. 119. – №433).

8 березня 1868 р.: “В Праге я Вас буду покорно просить доставить мне возможность заняться основательно изучением чешского и немецкого языков и памятников чешской письменности” (ІЛ. – Ф. 119. – №437).

14 березня 1868 р., Венеція: “Позвольте мне еще и отсюда искренне поблагодарить Вас за чешско-славянское радушие и братское участие, которым Вы почтили всех нас и особенно меня в последний день моего пребывания в Праге. <...> Отсюда я напишу в Киев, чтобы Вам прислали “Сборник малорусских песен” и издание Археографической комиссии” (ІЛ. – Ф. 119. – №438).

7 квітня 1868 р. Неаполь: “...Я смею думать, что и при отсутствии корреспонденции Вы не забудете о моем существовании и позволите воспользоваться и Вашим вниманием и помощью в занятиях Славянщиной, которые я имею в будущем. С истинным уважением и душевною преданностью остаюсь Ваш покорный слуга И. Белозерский” (ІЛ. – Ф. 119. – №438). Принадібно зауважимо, що свого часу К.Я. Ербен, відомий чеський учений і перекладач, доручив І. Білозерському передати літопис Нестора літописця в його перекладі бібліотеці Університету св. Володимира (Київ). І, як згадує в листі до Каманіна Білозерський, варшавська митниця з якихось цензурних міркувань не повернула йому цей “розкішний примірник” (ІЛ. – Ф. 27. – №7).

Одружившись у 1870-х рр. з італійкою й мешкаючи в Італії, І. Білозерський разом з дружиною перекладає твори М. Гоголя й видає книжечку “Рим. Українські повісті. Листи”. У передмові він наголошував на визначальних українських джерелах у творчості письменника. І. Білозерський не поривав зв’язків з Україною. З кінця 1890-х рр. він часто навідувався до Борзни, його син Лев був головою дворянської Борзенської управи [див.: 1; 4].

Чеський музей у Празі, як уже зазначалося, сприяв книгообміну по всій Європі, і сам звідусіль поповнював свої фонди. З Галичини “требуемые книги” надсилав Богдан Дідицький. Серед них праця самого Б. Дідицького “Народная история Руси”, зб. “Галичанин” за 1868 та 1869 рр., газета “Слово”, “Критика на граматику Осадци” й окремі брошурки, як писав сам Дідицький. Листи його були перейняті повагою й пієтетом до А. Патери. “Ваш преданный друг Богдан Дедицкий”, – так підписаний останній з трьох листів (1870 р.) (ІЛ. – Ф. 119. – №429–431).

Ще з часів “Русалки Дністрової” та “Подорожі по Галицькій та Угорській Русі” (1838) Яків Головацький увійшов у коло авторів “Часопису Чеського музею”. Утім його активне листування з А. Патерою припадає на кінець 1860 –

поч. 1880-х рр., на віленський період життя при званні головного статського радника й голови Віленської археографічної комісії. Уся творча діяльність тоді була зосереджена на виданні збірника “Песни народные Галицкой и Угорской Руси. В IV частях с 20 изображениями народных типов и этнографической картой”. Збереглося 29 листів Я. Головацького до Патери за 1869–1884 рр. У першому з них від 12 червня 1869 р. він згадував: “Мне приятно вспомнить нашу дружную поездку в С.Петербург и Москву и заявить Вам, что знакомые Ваши расспрашивали про Вас и других чешских гостей” (ІЛ. – Ф. 104. – №1010). Повідомляючи про підготовку збірника “Песен...”, доручає Патері “спросить, сколько стоили бы в Праге ксилографии картинок народных типов и костюмов в 1500 экз. в 8-ю долю книги большого формата, сделать клише и отпечатать на хорошей бумаге”. Обов’язковий А. Патера виконав доручення Головацького, усі його замовлення були реалізовані у Празі впродовж кількох років.

Тим часом 30 листопада 1870 р. Я. Головацький надіслав до Чеського музею з Вільно збірник “Народных песен латышского народа” (1869) для А. Патери (“выпросил я и для библиотеки Чешского музея”; він просив також надсилати йому як члену Чеської Матиці видані нею книжки: “Здесь никто не выписывает и не читает чешских книг, ни журналов, и мне никак не возможно следить за ходом чешской славянской литературы” (ІЛ. – Ф.104. – Ф.1015)). У своїй науковій діяльності як славіст він був невтомний. Переконаймося, прочитавши його лист до А. Патери від 8 березня 1884 р.: “Не сможете ли Вы побывать в Одессе на 6-ом археологическом съезде. Надеюсь впрочем, что на нем будут представители славо-чехов – а то на прошлом съезде в Тифлисе не было никого, так что мне стало прямо стыдно, и невозможно было Вас извинить. По железной дороге Вам даже ближе и прямее, чем мне из Вильны на Киев или Брест-Литовский. Я не побоялся, несмотря на мой 70-летний век, поехать в Одессу, а оттуда, переплыв вдлину Черное море, перевалить через Малый Кавказ, побывать в Тифлисе, и через исполинский Казбек и Дарьяльское ущелье проехать обратно на лошадях, неужели у вас, молодых, не хватит столько отваги, по гладкой чугунке прокатиться в Одессу? – Довольно сидеть в своей скорлупе – пора выйти на свежий воздух и расширить славянский кругозор! До свидания в месяце августе! С почтением и истинною преданностью остаюсь покорным слугою – Я. Головацкий” (ІЛ. – Ф. 104. – №1015). Актуальність і доцільність цього заклику від патріарха слов’янознавства в Україні нині особливо доречна.

Принагідно зазначимо, що свідченням міжслов’янських взаємин слугує також невивчене листування між А. Патерою (три листи за 1864–1865 рр.) та О. Бодяньським (чотири листи за 1865 р.), яке зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури (Ф. 99). Однак це вже тема окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варварцев М., Захаркін С. Біля витоків італійської Гоголіани // *Слово і Час*. – 2002. – №7. – С. 77-80.
2. Лешка О. Материалы для биографии АА. Потебни // *Slavia*. – 1976. – №1. – С. 47-59.
3. Алич Г. И.И. Срезневский и проблема поддельных глосс в средневековом словаре “Mater Verborum” // *Исследование славянских языков и литератур в высшей школе: Достижения и перспективы*. – М.: МГУ, 2003.
4. *Спогади* Кесаря Білиловського / Вступ. сл. І. Заславського, комент. С. Захаркіна // *Київська старовина*. – 2000. – №1. – С. 50-51.

Отримано 17 квітня 2012 р.

м. Куїв